

Володимир Грабик

*Івано-Франківський богословський університет
імені св. Івана Золотоустого*

Канонічна візитація як один із елементів пастирського служіння єпархіяльного єпископа

Питання канонічної візитації є важливим аспектом всієї пастирської діяльності єпархіяльного єпископа. Єпископ, як голова і управитель повіреної йому пастви Собором єпископів, має всю повноту влади щодо управління і ведення всієї єпархіяльної спільноти до актуальної мети, яка полягає у спасаючій дійсності. Мета спасіння має сотеріологічне знання і є найбільшою фундаментальною засадою повноти душпастирського уряду єпископа як глави Церкви. Як зазначив відомий римський історик II століття Тертуліан: «Там, де є єпископ, – там є Церква». У цьому знаменитому висловлюванні закладена велика істина, яка дійсно вказує на значущість єпископського уряду. Без єпископа не може існувати найменша церковна спільнота, адже він є єдиним джерелом всіх Таїнств Церкви.

Від першого дня свого уряду єпископ, як владика і перший архієрей у єпархії, бере на свої плечі велику місію відповідальності за всі повірені його проводу душі. Власне, завдяки канонічній візитації він, найперше, має нагоду перевірити плоди своєї праці і своїх священників, а також стати душпастирем у всій повноті цього слова, перебуваючи у безпосередній близькості зі своєю паствою.

Найперше слід пояснити етимологію терміна «візитація». Слово «візитація» має латинський відповідник *visitatio*, що означає відвідування, огляд, перевірку, випробування. Власне цим словом послуговувались єпископи до XVIII століття на означення душпастирських відвідувань своєї єпархії. Цікавим є той факт, що тогочасні єпископи відвідування або візитації проводили за такою схемою: єпископ брав участь у богослужінні, проповідував, а після закінчення візитацій певної округи скликав деканальний соборчик, на якому розглядали наслідки візитацій та вирішували нагальні питання; якщо ж були помічені якісь негативні вчинки духовенства, то їх розглядав духовний суд. Така модель давала змогу єпископові у повноті реалізовувати своє пастирське служіння, «поєднуючи пастирсько-адміністративні обов'язки ієрарха зі судівничо-синодальними функціями». Відомий дослідник візитаційних протоколів І. Сковчиляс припускає, що за такою моделлю проводив візитації архієпископ Йосафат Кунцевич у Полоцькій архієпархії.

На сьогоднішню концепцію канонічної візитації слід розглядати у світлі норм Кодексу Канонів Східних Церков, особливо тих, що стосуються даного питання.

Тематика канонічної візитації є досить актуальною з тієї позиції, що дає можливість прослідкувати розвиток інституту канонічних візитацій в історії нашої Церкви і завдяки цьому аналізу відтворити власну обрядову ідентичність.

Підписання Берестейської унії (1596 р.) стало каталізатором для пожвавлення релігійного життя, а також причиною роз'єднання Київської митрополії на дві частини: унійну і не-унійну. У другій половині XVII ст., після невдалої спроби поєднання «Русі з Руссю» та загострення конфлікту козацьким повстанням, з обох сторін спостерігаємо втрату усвідомлення себе як єдиної Церкви. Це також позначилось на літургійному житті у витворенні окремих

літургійних субтрадицій. Одна з них – унійна – зазнала впливу латинської традиції (латинізації), особливо інтенсивного у XVIII ст.; інша ж – не-унійна – після 1686 р. перебувала під впливом реформованої московської традиції (ніконовської, а згодом синодальної). Такий стан речей залишається і до сьогодні.

Ми ж хочемо показати, що Українська Греко-Католицька Церква є спадкоємицею нашої Київської традиції, відмінної від «латинської» чи «московської православної» традицій.

1. Пастирське служіння єпархіального єпископа згідно з Кодексом Канонів Східних Церков

Перш ніж розпочати висвітлювати тематику владної юрисдикції єпархіального єпископа, слід з'ясувати природу і походження самого терміна «єпископ». Слово «єпископ» (ἐπίσκοπος, від ἐπίσκοπέω – стерегти, наглядати) в перекладі українською означає «інспектор, наглядач, сторож, спостерігач». У такому значенні вживалося в побутовій мові; протягом I–II ст. до Христа єпископами називали громадських урядовців на острові Родос. В Католицькій Енциклопедії знаходимо наступне пояснення цього слова: «У перекладі Сімдесятьох цим терміном називають начальників (пор. Суд. 9,28), провідників міста (пор. 2 Езр. 11,9), суддів (пор. Іс. 60,17), королівських послів (пор. 1 Мак. 1,46), самого Бога (пор. Іов. 20,20; Мудр. 1,6). У Новому Заповіті слово ἐπίσκοπος вжито лише п'ять разів, з яких чотири – для означення настоятелів християнської спільноти (пор. Ді. 20,28; Фил. 1,1; 1 Тим. 3,4; Тит. 1,7), а один раз під ним розуміють Ісуса Христа (пор. 1 Пет. 2,25: «єпископ душ наших»). У патристичній літературі це слово почало широко вживатися на початку II ст., щоби означити голову окремих християнських спільнот».

В українській мові використовуються три слова для означення єпископа: єпископ, архієрей, владика.

«Архієрей» походить від староукраїнського «грхиерэй», що взято з грецького ἀρχιερεύς – первосвященик, вищий ступінь ієрархії Христової Церкви. Вже в Старому Завіті Мойсей з волі Ягве висвятив на службу первосвященика Арона (пор. Вих. 28; Лев. 8), опісля генерація первосвящеників продовжується аж до Ісуса Христа, Великого Первосвященика, який прийшов з неба (пор. Євр. 4,14) і, заснувавши на землі свою Церкву, передав первосвященство апостолам та їхнім наступникам – єпископам.

Термін «владика» походить від кореня «волд», що означає «владсть, володіти, волость (частина області)».

Владика – δεσπότης, пан, управитель; найвищий урядовець, глава держави, протопресвітер; єпископ, священник у часі Літургії.

Крім цих трьох слів (єпископ, архієрей, владика), якими в українській мові послуговуються, щоби позначити єпископа, багато авторів використовують термін «біскуп», щоби вказати на єпископа латинського обряду [див. 31, с. 105-106].

1.1. Влада єпископа в єпархії згідно з канонами 191 ККСЦ

З'ясувавши походження слова «єпископ», розглянемо, якими ж функціями управління наділений єпархіальний єпископ. Кодекс Канонів Східних Церков, особливо Титул VII, що присвячений тематиці єпархій і єпископів, Глави I, Артикулу II «Права і обов'язки єпархіальних єпископів» у кан. 191, § 1 подає: «До єпархіального Єпископа належить керувати довіреною йому єпархією владою законодавчою, виконавчою і судовою». Перший параграф цього канону укладений на основі motu proprio папи Пія XII Cleri sanctitati («Священничій святості») (пор. can. 398) [див. 18, р. 73]. Разом із обов'язком навчати й освячувати

епархіяльний єпископ у своїй єпархії наділений особливою владою управляти (пор. кан. 979, § 1: «Ті, що отримали свячення, є здатними до виконання, згідно з приписами права, влади управління, яка є в Церкві з Божого установлення») з потрібною функцією управління – законодавчою, виконавчою, судовою (пор. кан. 985), яку він повинен реалізувати відповідно до правових норм. Єпископові ця потрібна функція щодо конституційних принципів церковного права належить унітарно (пор. кан. 985), бо на час його управління, крім влади священства, унітарно йому належить влада навчання й управління [див. 43, с. 216].

Зважаючи на те, що єпархіяльний єпископ представляє свою єпархію у всіх юридичних справах (пор. кан. 90), Кодекс характеризує його владу управління як законодавчу, виконавчу і судову [див. 47, с. 193].

Кан. 191, § 2: Законодавчу владу єпархіяльний Єпископ виконує сам особисто, виконавчу владу виконує сам або через Протосинкела або Синкелів, судову владу виконує сам або через судового Вікарія і суддів.

Другий параграф цього канону укладено на основі *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. *can.* 399, § 1), а також Догматичної Конституції про Церкву II Ватиканського Собору (*Lumen gentium* – «Світло народів») [див. 18, р. 73; 7, п. 27].

У відповідності з настановами кан. 985 єпархіяльний єпископ виконує владу законодавчу особисто і у відповідності з кан. 985, § 2 не правосильний її делегувати [див. 43, с. 216].

Кан. 985, § 2: Законодавча влада повинна виконуватись у спосіб, приписаний правом, а та, яку має церковний законодавець, нижчий від найвищої влади, не може бути правосильно делегована, хіба що загальне право застерігає щось інше; нижчий законодавець не може правосильно видати закону, суперечного з вищим правом.

Єпархіяльний єпископ у відповідності з правовими нормами владу виконавчу чи адміністративну виконує сам особисто або з участю і допомогою протосинкела чи синкелів (пор. кан. 986: «Виконавчу владу може виконувати хтось, навіть перебуваючи поза межами території, щодо підлеглих, також не присутніх на території, хіба що загальне право передбачає щось інше або інше впливає з природи речі стосовно мандрівників, які в даний час перебувають на території (може виконувати виконавчу владу), якщо йдеться про надання чогось корисного або виконання того, що наказує загальне або партикулярне право, яким вони зв'язані на підставі припису кан. 1491, § 3»).

Судову владу єпархіяльний єпископ здійснює особисто чи через судового вікарія разом із суддями (пор. кан. 985, § 3: «Судова влада, яку мають судді або судові колегії, повинна виконуватись у спосіб, приписаний правом, і не може бути правосильно делегована, хіба що йдеться про виготовлення підготовчих актів якогось декрету або вироку»).

Щодо виконання єпископської влади в єпархії «*Direttorio Pastorale*» (п. 92) та інші документи подають важливі вказівки, а саме: єпископи мають реальну владу управління над клиром і народом Божим. Але мова йде про владу вікаріальну та пасторальну, цілком відмінну від влади цивільно-державної, бо влада єпископа повинна бути покірним і братнім служінням (пор. Мт. 20, 26).

Єпископ так, як і Найвищий і Вічний Пастир, сповняє своє служіння у святості, з покорою та рішучістю. Для цієї мети у звершенні своєї святої влади єпископ завжди мусить бути сповнений покорою, як Христос, людина досконала; скромний і милий у час напоумлення вірних (пор. 2 Кор. 10,1).

Покірність личить йому ще від усвідомлення особистих немочей, недоліків, як і кожному іншому вірному, члену стада Христового, котрий, як і

інші вірні, зі страхом і трепетом мусить працювати над своїм спасінням (пор. Фил. 2,12). Єпископ має бути терпеливим, щоб переносити всі труднощі здобуття Царства Божого. Мусить бути стійким і відважним у всіх рішеннях, які повинен приймати відповідно до права та згідно із сумлінням.

Окрім цього, має бути второпним, разом з тим готовим до відповідальності, сприяти діалогові зі своїми підданими, бути старанним і ревним для добра свого духовного стада.

Приймаючи пастирський уряд, єпископ усвідомлює своє служіння не як перспективу необмеженого спокою, а повне трудів і боротьби служіння на благо Христової Церкви [див. там само, с. 217].

1.2. Пастирське служіння єпархіального єпископа згідно з каноном 192 ККСЦ

Єпископ репрезентує в Церкві вищу церковну владу, він уособлює управління всіма церковними справами єпархії, які мусить виконувати без відпочинку (пор. Апост. Прав., 81). Під його владою й керівництвом виконують свою церковну та добродійну діяльність усі ті, що є на службі в довіреній йому частині Церкви, і вони повинні складати владі звіт про свою діяльність (пор. Апост. Прав., 39) [див. 31, с. 108].

Право керувати мають лише спеціально вибрані члени Церкви, а не весь Божий народ, який не отримав дарів юрисдикції, а без благодійних дарів Святого Духа (пор. I Кор 12, 28) не можна служити в Церкві: «Єпископу був довірений Господній народ, і він повинен звітувати за їхні душі» (пор. Апост. Прав., 39). Якщо єпископові довірено Божий народ, то він мусить ним управляти. Нікому більше цього не дано і з цієї ж причини ніхто, окрім єпископа, не може ним керувати. Єпископи на підставі Божого встановлення зайняли місце Апостолів, як Пастирі Церкви [див. 7, п. 20].

Це не означає, що єпископ стоїть над Божим народом і керує ним, не прислухаючись до його думки. Листи св. Кипріяна свідчать про участь Божого народу у всіх важливих і відповідальних моментах життя Церкви [див. 31, с. 108]. Згода народу на все, що відбувається в Церкві, показує, що пастирі працюють серед народу, а не біля нього. Народ може дати свою згоду лише на те, що йому відоме. Церква мусить бути образом єдиного Христового Тіла, в якому всі разом і кожний зокрема живуть і діють не за власною волею, а за Божим провидінням.

Народ не є самоуправним через єпископа як через делегата, вибраного й поставленого народом, і не бере участі в юрисдикції єпископа через свого представника. Таким чином, в Церкві немає й не може бути представників народу, бо джерело церковності, де вирішуються всі дії, не залежить від народу.

Божим людом управляє Бог через єпископа, поставленого для людей, як виконавця Божої волі. Тому в ділянці як священничої служби, так і юрисдикції єпископ не може існувати без народу і народ без єпископа [див. там само].

Спираючись на матеріали Львівського синоду 1891 р., митрополит Андрей Шептицький визначив наступні пастирські функції єпископа:

«Як Святіший Отець покликаний до найвищого нагляду, звідки можна спостерігати за виноградником Господніх військ, дислокованих по всій землі, так єпископ встановлений Святим Духом сторожем окремого виноградника, за яким Господь доручив йому доглядати. Як спостерігач, мусить чувати день і ніч, щоб ніхто чужий не завдав шкоди винограднику, і тим більше, він своїм сторожінням мусить затримувати ворога далеко від виноградника і своєчасно віддавати плоди з Господнього виноградника.

Крім того, єпископ є пастирем тої частини стада Господнього, яка йому особисто була довірена Господом. Як такий, на прикладі самого Христа Господа

не відмовляється дати душу свою за овець своїх, якщо це буде потрібно; день і ніч, як вже було сказано раніше, сторожачи, щоб оберігав їх від вовка, щоб завів їх на найкращі пасовища і віддаляв від шкідників. Він зобов'язаний особисто «скріпити слабкого, лікувати немічного, перев'язати пораненого, повернути пропалого безвісти, шукати загубленого, вести без жорстокості і насилля» (пор. Єз. 34, 4).

Крім того, єпископ є Ангелом своєї Церкви, як сказано у книзі Одкровення. «Такий, повинен пильно сторожити від імені Бога свою Церкву і обороняти її від підступів Сатани та його ангелів, з розсудливою обережністю, і то не зневільна та неохоче, щоб випадково не натрапити на такі самі погрози, що Господь таким ангелам через слугу свого, пророка Нового Заповіту Святого Івана Євангелиста об'явив» (пор. Од. 3 і 4) [див. 17, с. 195].

Від тієї миті, як єпископ прихилиє свою голову до волі Божої, між ним і його місцевою Церквою утворюється «найсильніший зв'язок, який може існувати, тому що сформований рукою Христа», що потім зміцнюється і освячується спільною кров'ю, спільним життям і спільною працею. З цієї миті єпископ через уповноваження Христа має бути не лише братом, а й пастирем та батьком; він усім своїм серцем має жити лише для свого християнського народу, і всією своєю душею працювати, жертвуватись повністю для свого стада і, якщо необхідно, дати своє життя [див. 77, с. 56-57].

Богослов'я єпископату, його прагматична сторона особливо виражена в ККСЦ (Титул VII, Глава I, Артикул II «Права і обов'язки єпархіального єпископа»), сформувалось на основі *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* і *Sollicitudinem Nostram*, а також таких документів II Ватиканського Собору як Догматична Конституція про Церкву (*Lumen gentium* – «Світло народів»), Декрети про Східні Католицькі Церкви (*Orientalium Ecclesiarum* – «Східних Церков»), про пастирський уряд єпископів у Церкві (*Christus Dominus* – «Христос Господь») та про служіння і життя пресвітерів (*Presbyterorum ordinis* – «Пресвітерського чину»).

Хоча напрацьоване отцями Собору богослов'я єпископату ще не цілком збалансоване і багато в чому зберігає вплив попередньої еклезіології підкреслено папського спрямування, проте статті 18-29 другого розділу *Lumen Gentium* містять надійну основу для розуміння еклезіологічної ролі і пастирської функції єпископа. Ця роль і функція настільки закорінені в структурі сопричастя і місійній природі Церкви, що «*Directorium de pastoralis ministerio Episcoporum*» («Правильник пастирського служіння єпископів») [див. 30, с. 300], оприлюднений конгрегацією у справах єпископів 22 лютого 1973 р., кладе в основу *principis fundamentalia* (головного принципу) єпископського служіння аксіому, що природа і місія Церкви визначають також природу і функцію єпископського уряду. Таким чином, єпископ є центром заснованої *ad imaginem Ecclesiae universalis* (за образом Вселенської Церкви) партикулярної Церкви, бо доручене йому служіння дає можливість взаємної іманентності Вселенської і партикулярної Церков. Це має подвійне значення. Через повноту таїнства священства єпископ є *homo apostolicus*, тобто автентичний свідок і вчитель апостольської традиції у довіреній йому *portio Populi Dei* (частині Божого народу). У цьому сенсі він є гарантом присутності Вселенської Церкви у партикулярній Церкві, в якій він реалізує свою *sacra potestas*. З іншого боку, як член *corpus Episcoporum* (Єпископської колегії), єпископ є разом з тим *homo catholicus*, тобто вірним, покликаним до участі в турботі про всі Церкви (пор. 2 Кор. 11,28). У цьому протилежному сенсі він забезпечує присутність партикулярної Церкви у Вселенській [див. там само].

Кодекс Канонів широко трактує пастирські обов'язки єпархіального єпископа. Особливе значення мають канони 192-193, які наполягають на тому,

щоб єпископ з усією ревністю турбувався про всіх вірних, доручених його опіці без огляду на їх вік, становище, національність. Особливо підкреслюють канони його служіння вірним взагалі [див. 43, с. 209].

Кан. 192, § 1: У виконванні свого пастирського завдання єпархіяльний Єпископ повинен турбуватись про всіх вірних, доручених його праці, без огляду на їх вік, становище, національність чи Церкву свого права, як про тих, що постійно проживають на території єпархії, так і про тих, що тимчасово на ній перебувають, приділяючи апостольську увагу також тим, які через умови свого життя не можуть достатньо користуватись звичайною пастирською опікою, а також тим, які занехаяли релігійні практики.

Параграф перший цього канону укладений на основі Декрету про пастирський уряд єпископів у Церкві II Ватиканського Собору (Christus Dominus – «Христос Господь») [див. 4, П. 11, 16].

Обов'язки єпархіяльного єпископа щодо вірних взагалі у його єпархії полягають у тому, що усі вірні, якого б віку вони не були, до якої національності не належали б, котрі постійно чи тимчасово перебувають на території єпархії, – поручені пастирській опіці єпарха, котрий за всіх них відповідає перед Богом і Церквою [див. там само].

Через кілька років після Львівського синоду, в дусі його постанов, новий єпископ Андрей Шептицький у пастирському посланні «Християнська робота» дає наступні пояснення своєї майбутньої пастирської діяльності: «Владика повинен знати своє стадо, відвідувати міста і села, спілкуватися з людьми, щоб знати їхні потреби і в разі необхідності їм допомогти. Людям також треба знати єпископа, щоб йти за його голосом та приймати з його рук благодать і мир, які Христос дає через нього» [див. 77, с. 56-64], а для цього післанництва єпископ мусить втішатися повагою і мати свободу дій [див. 31, с. 166].

Ще задовго до цього Замойський синод звернув увагу на те, що єпископ повинен пізнати своїх овечок [див. 12, с. 207].

Андрей Шептицький на початку свого пастирського служіння як голова Київської Католицької Церкви, архієпископ-митрополит Львівський дуже влучно охарактеризував особисте зобов'язання єпископа при виконанні своїх функцій: «Я знаю, що тримаю в руках владу, дану мені самим Богом, і вмітиму користуватися такою владою, коли буде потрібно... Знаю також, що самої влади недостатньо мені для досягнення мети і сповнення того, що маю намір робити. І через це моя праця для народу і для Вас, Преосвященні Отці, не буде лише виконанням єпископської влади, тим менше лише бюрократичним урядуванням. Проповідуючи, сповідаючи і катехизуючи особисто, намагатимусь завжди робити більше від того, що є моїм сухим обов'язком...» [див. 78, с. 171-172].

Слід виокремити спеціальні розділи праці, на які єпископи мусять звертати особливу увагу:

1. Опіка вірними, які через умови свого життя не можуть достатньо користуватись пастирською опікою.

Пастирський Директорій єпископів згідно із Соборовою Конституцією «Christus Dominus» (пор. ч. 44) доручає виключну опіку над бідними, хворими, старцями, молоддю, робітниками, селянами, ув'язненими, науковцями, артистами, емігрантами, туристами, над формуванням родини і т. д.

2. Турбота про вірних, які занехаяли релігійні практики або, як окреслює «Пастирський Директорій», втратили віру, визнають атеїзм, піддані небезпеці секуляризації (пор. Ч. 157-160) [див. 43, с. 210].

Єпископ мусить дбати про спасіння власної душі, а також душ християнського народу, стада та овечок Христа, довірених йому Богом [див. 31, с. 166].

Кан. 192, § 2: Особливо має старатись єпархіяльний Єпископ, щоб усі вірні, доручені його опіці, підтримували єдність між християнами відповідно до засад, схвалених Церквою.

Цей параграф укладений на основі Декрету про пастирський уряд єпископів [див. 18, р. 74; 4, п. 16]. Що характерно, тут зустрічається слово «єдність» в тому сенсі, що єпархіяльний єпископ повинен плекати її поміж усіма християнами. В. Поспішил у своїй праці «Східне Католицьке Церковне право», коментуючи цей параграф, акцентує увагу на т. зв. «єкуменічному починанні» [див. 46, с. 143]. В тексті говориться про вірних різних обрядів. Єпископові слід дбати про духовні потреби вірних, призначаючи священників і парохів цього ж обряду, які займатимуться потребами вірних даного обряду в його єпархії [див. 43, с. 210].

Белзький синод 1590 р. висловився за те, щоб єпископ об'єднаної Київської Церкви дбав в особливий спосіб про приведення стада до мирного співжиття та єдності. Сама структура Церкви змушує єпископа з постійною увагою дбати про відносини з паралельною нез'єдиненою ієрархією та співпрацювати там, де можливо, для досягнення повної єдності, якої вимагає Христос. Це прагнення чітко простежується у програмному документі з'єдиненої Київської Церкви, а саме у постановах Берестейського синоду 1595 р. [див. 31, с. 166].

Кан. 192, § 3: Єпархіяльний Єпископ повинен вважати, що йому доручено неохрещених, і старатись, щоб їм засяяла Христова любов завдяки свідченню вірних, які живуть у церковній спільноті.

Цей параграф укладений на основі цього ж Декрету про пастирський уряд єпископів у церкві [див. 18, р. 74; 4, П. 11, 16].

Місіонерська ревність і християнська любов спонукають єпископа разом із спільнотою єпархії опікуватись та дбати про душевне спасіння неохрещених осіб.

До вірних, котрі не належать до спільноти Католицької Церкви, єпископ мусить ставитися з добротою, розумінням і любов'ю, сприяючи тим самим здоровому єкуменізмові (пор. Паст. Дир., ч. 158) [див. 43, с. 210].

Згідно з Берестейським синодом 1590 р., післанництвом єпископа є: «...вибір, покликання і уповноваження з дарами влади і управління, які їм приналежні, без шкоди для духовних дарів, що супроводжують формальне уповноваження апостоляту». Отже, єпископ є апостолом, про що св. Павло згадує у листі до римлян: «Управитель Христа між поганями, виконуючи святу службу проповідування Євангелія Божого, щоб жертва поган була приємною, будучи освяченою Святим Духом» (пор. Рим. 15,16). Тому єпископ мусить внести свій вклад у поширення слави Божої в Святій Церкві, а також поза нею, приводячи до віри тих, які ще позбавлені такої благодаті [див. 31, с. 167].

Кан. 192, § 4: Єпархіяльний Єпископ повинен проявляти особливу турботу про пресвітерів, до яких повинен прислухатись, як до помічників і дорадників, захищаючи їхні права, і дбати, щоб вони виконували обов'язки, властиві їхньому стану, і мали до своїх послуг засоби й установи, необхідні для духовного й інтелектуального розвитку.

Цей параграф базується на Догматичній Конституції про церкву *Lumen Gentium* [див. 7, п. 28], а також Декреті *Christus Dominus* [див. 4, п. 16].

Кан. 192, § 5: Єпархіяльний Єпископ має дбати, щоб священнослужителі та їхні родини, якщо вони одружені, мали достатнє утримання і належне забезпечення та соціальну захищеність, а також лікарську допомогу згідно з приписами права.

Останній параграф кан. 192 укладений на основі Декрету про служіння і життя пресвітерів *Priestsbyterorum ordinis* [див. 5, П. 20-21].

Єпархіяльний владика з особливою дбайливістю повинен опікуватися священиками, яких слухає, обороняє і дбає про їхні права так, щоб вони добре виконували обов'язки свого стану та володіли необхідними засобами для підтримки свого духовного та інтелектуального життя [див. 78, с. 172-173]. Єпископ зобов'язаний допомагати в забезпеченні їх гідного утримання та вирішення їхніх матеріальних проблем у разі потреби [див. 31, с. 177].

Єпархіяльний єпископ має особливі обов'язки щодо священиків своєї єпархії, адже вони перші і необхідні співпрацівники та його помічники. Їх єпископ повинен трактувати як братів, приятелів, дбаючи про добро духовне і матеріальне [див. 5, п. 7]. Єпископ зобов'язаний заслухати думку і скарги, радитись щодо своїх ініціатив та пасторальних потреб єпархії. Єпископ повинен обороняти права своїх священиків, дбати про їх родини, якщо вони одружені, щоб забезпечити їм достойне утримання, соціальну захищеність, лікарську допомогу згідно з приписами права (пор. канн. 192, § 5; 390 і 1021).

Пасторальний Директорій єпископів у частинах 107-115 зобов'язує єпархіяльного єпископа:

1. Долучити свої особливі зусилля і любов до священиків і кандидатів до священичого стану.
2. Щодо своїх священиків, для яких єпископ є наставником і суддею, зобов'язаний поводитись як батько, як приятель і брат, добродійно, милосердно, із розумінням, будучи готовим до прощення і помочі. Єпископ покликаний створити атмосферу приязні і взаємної довіри, але так, щоб не послабити вузла належного послуху, а навпаки – скріпити його синівською любов'ю до батька, більш щирою і достовірною.
3. Укласти стосунки єпископа і священиків, надхненні і підтримувані Христовою любов'ю, так, щоб сприйматись усіма ззовні як природний і логічний наслідок партикулярного надприродного вузла, який кожного з нас пов'язує з Христом і між собою, і цим зміцнювались би найбільш вагомими юридичними вузлами, які впливають з Церкви як Божої установи.
4. Знати своїх єпархіяльних священиків, їх характер і здібності, їх амбіції, бажання і стан духовного життя, їх священичу ревність та ідеали, стан здоров'я й економічні обставини їх родин і все інше, що належить до компетенції єпископа і є його священним обов'язком. Він також мусить вивчати і пізнавати своїх священиків не тільки під час соборних зібрань деканальних чи єпархіяльних, чи в час вирішення юридичних чи суддівських справ, а в міру можливості особисто й індивідуально.
5. Передбачати і запобігати ситуаціям, в які можуть потрапити священики, подавати батьківську допомогу хворим, вбогим, похилим віком. З терпінням трактувати непослух священиків, але з рішучістю реагувати, щоб запобігти можливим негативним вчинкам і дотриматись принципу карності свого священства.
6. Плекати і публічно демонструвати свою особисту оцінку священиків, виявляючи їм довір'я, похвалу за добрі справи, заохочення до важкої душпастирської праці.
7. Особисто, з радістю підтримувати розумну ініціативу, а також вимагати від інших поважати права священиків, бути їх заступником перед несправедливим оскарженням. З недовірою сприймати обмови, нарікання чи несправедливі оскарження священиків.

8. Використовувати прерогативу єпископа щодо застосування праці священика для досягнення нагальних пасторальних вимог та надприродної мети, задля спасіння людських душ, потреб єпархії та Христової Церкви. При цьому слід враховувати здібності й індивідуальні можливості кожного, поважати його людську та священичу гідність [див. 43, с. 211-212].

1.2.1. Роль єпархіального єпископа в охороні, збереженні та розвитку літургійного життя єпархії згідно з вимогами ККСЦ (канн. 198-200) та партикулярного права УГКЦ

Єпископат – стан, вищий від священства, який охоплює всі три ступені. Єпископат – це також джерело священства, яке передається іншим через владику. Виключно йому належить влада висвячувати на інші ступені священства та надавати посади щодо церковної служби. Освячення мира теж належить до прерогативи єпископа. З цієї причини єпископ зветься також святителем і має владу відправляти всі священичі служби повсюдно в межах своєї єпархії.

Владика у своїй єпархії є головним наглядачем за порядком, встановленим церковним правом. Він вирішує всі непорозуміння щодо Літургії і має право в будь-яких надзвичайних обставинах призначати спеціальні молитви, хресну дорогу, накладати на своє стадо покути і т. п.

У виконанні літургійної служби йому надаються інші привілеї, вказані у літургійних приписах Берестейського синоду 1592 року. Єпископ мусить стежити за літургійною однотипністю згідно з рішеннями, прийнятими синодами його помісної Церкви [див. 43, с. 181].

Єпископ має бути центром євхаристійної відправи у своїй єпархії. Тому Кобринський синод наказує: «Для однозгідності богослужінь єпископи постановляють, що нововисвячений священик мусить відбути якийсь час практику церковних богослужінь при катедральних храмах, уділюванні св. Тайн та всіх інших церковних практик» (пор. арт. 11).

Якщо єпископові ніщо не перешкоджає, він зобов'язаний відправляти літургійні служби в катедральному соборі на урочисті свята, особливо у Страсний тиждень [див. 12, с. 207]. Отже, центром літургійних відправ в єпархії є владика, який служить у своєму катедральному соборі і мусить сповнити всі святі дії відповідно до літургійних канонів свого обряду, для наслідування іншими [див. 31, с. 182].

Кан. 198: Єпархіальний Єпископ хай часто відправляє Божественну Літургію за народ довіреної йому єпархії, а в дні, приписані партикулярним правом власної Церкви свого права, повинен її служити.

Цей канон базується на *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. кан. 404). Він також посилається на партикулярне право нашої Церкви. Доповненням цього канону ККСЦ став 22 канон Партикулярного права УГКЦ, в якому говориться: «Єпархіальний єпископ зобов'язаний служити Божественну Літургію за вірних довіреної йому єпархії щонеділі і кожного встановленого загальним правом і кан. 114 Партикулярного права свята» [див. 1, с. 107]. А у 114 каноні зазначено: «Окрім неділі, вірні зобов'язані святкувати такі церковні свята:

1. Різдво Христове;
2. Богоявлення Господнє;
3. Вознесіння Господнє;
4. Благовіщення Пресвятої Богородиці;
5. Успіння Пресвятої Богородиці;
6. Свято Верховних апостолів Петра і Павла» [див. там само, с. 123].

Літургія за народ – важливий і нелегкий обов'язок єпархіяльного єпископа. Від дня, коли обійняв єпископський престол, єпархіяльний єпископ зобов'язаний жертвувати св. Літургію за ввірений йому народ кожної неділі і приписаного свята. Цей обов'язок, згідно з приписами Тридентійського Собору про походження Божого права (сесія 23, кан. 1, Про реформу), поданий у посланні до Євреїв: «Кожен то Архієрей, узятий з-поміж людей, наставляється для людей у справах Божих, щоб приносити дари та жертви за гріхи» (пор. Євр. 5,1). Означення святих днів походить з Церковного права.

Описаний обов'язок реальний і персональний. Єпископ має відправляти і жертвувати Св. Літургію за народ особисто і у випадку виправданої перешкоди, якою б вона не була, навіть тяжкої недуги, не звільняється від цього обов'язку. Служіння Св. Літургії і жертва за народ мають відбутись або у той самий день через призначеного священника, або особисто у найшвидшому часі в інший день.

У випадку адміністрування у двох єпархіях єпископ зобов'язаний служити за народ лише одну св. Літургію.

Цей обов'язок довготривалий, без огляду на час перебування єпископа на престолі (пор. кан. 1542). Єпископ, який не сповнив цього обов'язку, зобов'язаний якнайшвидше пожертвувати за народ стільки Служб Божих, скільки не зміг відслужити (пор. КЛЦ, кан. 388) [див. 43, с. 214-215].

Кан. 199, § 1: Єпархіяльний Єпископ, як керівник, поборник і охоронець усього літургічного життя в довіреній йому єпархії, повинен дбати про те, щоб воно якнайбільше розвивалось і регулювалось відповідно до приписів і законних звичаїв Церкви свого права.

Перший параграф цього канону укладений на основі Декрету *Christus Dominus* [див. 4, п. 15], а також Конституції *Lumen gentium* [див. 7, п. 26].

Кан. 199, § 2: Єпархіяльний Єпископ має старатись, щоб у власній катедральній церкві відправлялась принаймні частина церковного правила, навіть щоденно, згідно з законними звичаями власної Церкви свого права; також, щоб у кожній парафії в міру сил відслужувалось церковне правило в неділі і свята, головніші врочистості та їхні навечір'я.

Другий параграф цього канону взятий із *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. *can.* 401). Він також посилається на Партикулярне право, яке у кан. 22 говорить: «Єпархіяльний єпископ повинен подбати, щоб у катедральній церкві служили принаймні частину церковного правила, навіть щоденно; також, щоб у кожній парафії, по змозі, служили церковне правило в неділі і у свята, важливі врочистості та їхні навечір'я» [див. 1, с. 108].

Кан. 199, § 3: Єпархіяльний Єпископ повинен часто очолювати церковне правило в катедральній церкві та в інших церквах, особливо в приписані свята та інші врочистості, в яких бере участь значна кількість народу.

Останній параграф кан. 199 базується на Конституції про Святу Літургію (*Sacrosanctum Concilium* – «Священний Собор») [див. 11, п. 41].

Єпархіяльний єпископ зобов'язаний в присутності народу часто відправляти богослужіння в катедральній церкві або в іншій церкві своєї єпархії, особливо в неділі та у свята [див. 43, с. 215].

Кан. 200: Єпархіяльному Єпископу належить відправляти у цілій єпархії богослужіння, які часто, згідно з приписами літургічних книг, повинен сповняти він сам урочисто, одягнений у всі архієрейські ризи, але не поза межами власної єпархії, хіба за виразним або принаймні слушно припустимим дозволом єпархіяльного Єпископа (іншої єпархії).

Цей канон укладений на основі *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. *can.* 402, § 1).

Традиція Церкви виробила для єпископа особливі *архієрейські ризи та відзнаки*, які він може носити всюди у своїй єпархії, а поза межами її тільки за виразним або принаймні слушно допустимим дозволом єпархіяльного єпископа, тобто коли він бажає очолювати богослужіння в церквах чи інституціях його Церкви [див. 46, с. 144].

1.2.2. Навчальний уряд єпархіяльного єпископа згідно з нормами ККСЦ

Єпископ – перший учитель правдивої віри, сторож її чистоти, утвердження та поширення у довірених йому окрузі.

Як головний учитель Церкви, він перший повинен сумлінно поширювати слово Правди (пор. 2 Тим 2,15), особисто проповідувати Слово Боже, безперервно молитися, переконувати, навчати тих, хто погано поводить, деколи навіть під загрозою церковних кар. Владика має владу передавати право церковного вчення у своїй єпархії компетентним особам (пор. 2 Тим 2,2). Також мусить навчати самих учителів і духовенство, особливо проводити службу вчителя в Божественних відправах у приписані дні (пор. Апост. прав., кан. 58; VI Всел. соб., кан. 19).

Як наглядач за поширенням християнської освіти серед свого стада, єпископ повинен дбати, щоб у його єпархії проповідувалось Слово Боже і християнський народ навчався Божественного закону. Цього він повинен вимагати від священників і особисто наглядати за виконанням цього завдання [див. 31, с. 180].

Кан. 196, § 1: Єпархіяльний Єпископ зобов'язаний представляти і пояснювати вірним правди віри, в які треба вірити і застосовувати в житті, сам, часто проповідуючи, повинен дбати також про те, щоб старанно виконувались приписи права про службу Слова Божого, особливо про гомілію і катехитичне навчання так, щоб усім передавалась уся християнська наука.

Перший параграф цього канону базується на Догматичній Конституції *Lumen gentium* [див. 7, п. 25], Декреті *Christus Dominus* [див. 4, П. 13-14], а також *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. кан. 400, § 1).

Один із найбільш важливих обов'язків єпископа – навчати і проповідувати Слово Боже. Єпископ – учитель віри для ввіреного його опіці Божого народу. Згідно із вченням II Ватиканського Собору, це найважливіший обов'язок, який єпископ зобов'язаний сповнювати особисто, регулярно проповідуючи до своїх вірних, роз'яснюючи головні правди віри, моральні норми поведінки (пор. кан. 608) [див. 43, с. 213].

Кан. 196, § 2: Єпархіяльний Єпископ має міцно захищати цілісність і єдність віри.

Цей параграф укладений на основі Догматичної Конституції *Lumen gentium* [див. 7, п. 23].

Сьогодні навіть світська преса обговорює вчення Католицької Церкви, часто спотворюючи і нападаючи на нього, тому саме єпископське слово набирає великої ваги для вірних. Єпископ теж повинен *дивитись за тим, щоб виконувались приписи права про проповідання Слова Божого, як рівно ж і про катехитичне виховання дітей і дорослих* [див. 46, с. 143].

Львівський синод 1891 року у Титулі I, Розділу 7 «О проповіданню слова Божого» говорить: «Якщо існує законна перешкода для проповідання єпископа, то він мусить прийняти компетентного проповідника. Владика повинен дбати, щоб по цілій єпархії правильно виконувались накази та канони, які стосуються служби слова, проповіді та катехитичної формації. Це необхідно для того, щоб до усіх була доведена правдива християнська наука» [див. 8, С. 320-322, 325-326].

ККСЦ у Титулі XV «Церковне навчання», Глави II «Служба слова Божого», Артикулу I «Проповідування слова Божого» у кан. 609, ґрунтуючись на документах II Ватиканського Собору, особливо на Догматичній Конституції *Lumen gentium* [див. 7, п. 27], а також Декреті *Christus Dominus* [див. 4, п. 13], говорить: «Керувати проповідуванням слова Божого на своїй території, згідно із загальним правом, належить до єпархіяльного Єпископа».

Отож, єпископ, як найвищий пастир єпархії, має докласти всіх зусиль, щоб скрупульозно виконувати канонічні приписи щодо служіння Слова Божого, особливо щодо гомілій у неділі і свята (пор. кан. 614), катехичних навчань (пор. канн. 617, 618, 621, 624 і т. п.).

Навчання катехизму – християнського вчення – має бути цілісне, а не розірване чи часткове [див. 43, с. 213].

Артикул II «Катехитичне навчання» у кан. 617 наголошує: «Усі Церкви свого права, особливо їх Єпископи, мають важкий обов'язок проводити катехизацію, щоб завдяки їй віра досягла зрілість і формувався учень Христовий через глибше і більш упорядковане пізнання науки Христа і через тісніше з кожним днем зближення з його Особою».

Цей канон ґрунтується на Декларації *Christus Dominus* [див. 4, п. 14], а також натхненний апостольським листом папи Йоана Павла II *Catechesi Tradendae* (пор. п. 16), що вміщує результати Синоду Єпископів щодо катехизи, який відбувся у 1977 році [див. 47, с. 391].

Окрім вищезазначеного, єпископи, згідно з рішеннями Берестейських синодів 1591 р. (пор. кан. 14) та 1595 р. (пор. кан. 27), мають право відкривати школи, семінарії в місцях, які вважають відповідними й зручними, та утримувати ці установи під своїм контролем [див. 31, с. 181].

Кодекс продовжує цю думку у цьому ж XV Титулі Глави III «Католицьке виховання», Артикулу I «Школи, зокрема католицькі», говорячи у кан. 635: «Обов'язком єпархіяльного Єпископа є особливо дбати, щоб існували католицькі школи, зокрема там, де немає інших шкіл або немає рівноцінних, а також професійні і технічні школи, наскільки вони потрібні, зважаючи, зокрема, на обставини місця і часу».

Цей канон посилається на Декларацію II Ватиканського Собору про християнське виховання (*Gravissimum educationis* – «Вагомість виховання») [див. 2, п. 9].

Єпархіяльний єпископ повинен забезпечити надання католицького виховання у єпархії. Якщо для здійснення цієї мети зовсім немає шкіл або немає належних шкіл, то він має обов'язок заснувати їх відповідно до реальних потреб [47, с. 395].

Беручи до уваги сучасний стрімкий розвиток засобів суспільної комунікації, Церква не може стояти осторонь цього процесу, а навпаки повинна відстоювати право на використання цих засобів у рамках голошення Слова Божого і репрезентації свого вчення. До засобів суспільної комунікації на сьогодні можна зарахувати: друковані матеріали (пресу, книги і т. д.) і електронні засоби (телебачення, відео і інтернет). Останнім часом особливо швидкими темпами розвивається інтернет. Отож, єпископи, як пастирі свого стада, повинні дбати, щоб вірні навчилися морально користуватися цими засобами [див. 46, с. 249].

Оскільки засоби суспільної комунікації можуть перебувати на службі як добра, так і зла, правильно не уникати їх, а вчитися використовувати відповідально, як це наголошено у Декреті II Ватиканського Собору про засоби соціальної комунікації (*Inter mirifica* – «З-поміж дивовиж»). На цей декрет [див. 3, п. 3] посилається кан. 652, § 2: «Для захисту непорушності віри й моралі

епархіяльний Єпископ, Синод Єпископів патріяршої Церкви, Рада Ієрархів і Апостольський Престол можуть заборонити вірним користуватися засобами суспільної комунікації або передавати їх іншим, якщо вони шкодять її непорушності».

Єпископ може відкрити друкарню для видання священних книг, однак мусить взяти на себе контроль за публікацією богослужбових книг іншими організаціями, наприклад, братствами. Книги треба друкувати «уважно і з великою обережністю», за умови належного нагляду [див. 31, с. 180].

Для допомоги у виконванні пастирського служіння Замойський синод приписує епархіяльному владиці мати при собі досвідченого теолога, який буде порадником у пастирській дбайливості [див. 12, с. 211].

2. Канонічна візитація єпархії

2.1. Особа візитатора

Проаналізувавши в першій частині всі аспекти пастирського служіння епархіяльного єпископа згідно з вимогами ККСЦ, у другій частині розглянемо питання канонічної візитації, як однієї з вимог урядування єпископа. Замойський синод наголошує: «Щоб пізнати духовні потреби своїх вірних і реальний стан своєї локальної Церкви, єпископ, як найвища духовна особа, відповідальна за своє стадо, повинен відвідувати свою єпархію» [див. 12, с. 213].

Канонічна візитація єпархії – не лише юридичний обов'язок єпископа, а й абсолютна вимога і пастирська необхідність. У час канонічної візитації єпископ підтримує особисті контакти зі священниками та іншими членами народу Божого, щоб краще їх пізнати і вести, скріплюючи їх у вірі, заохочуючи до праведного християнського життя. Більше того, в час канонічної візитації єпископ безпосередньо, особисто сам може побачити конкретний стан епархіяльних структур та інструментів пастирського служіння, внаслідок чого належно їх оцінити [див. 43, с. 221].

Відвідуючи єпархію, без сумніву, можна пізнати мирян і священників. При цьому відбувається також післанництво для спасіння душ. У такий спосіб єпископ контактує безпосередньо з народом, проповідуючи і сповідаючи, а також, в особливий спосіб, допомагає священникам духовними вправами, скріплюючи взаємне розуміння, солідарність, братню любов між ними. Єпископ також просить допомоги у священників для виховання нових парохів і виконує ще один свій обов'язок: оберігає літургічну однотипність [див. 79, с. 411].

ККСЦ щодо канонічної візитації у кан. 205, § 1 подає наступне: «Єпархіяльний Єпископ зобов'язаний щорічно візитувати канонічно єпархію повністю або частково, однак так, щоб принаймні раз на п'ять років канонічно звізитувати її повністю особисто або, в разі законної перешкоди, через єпископа-коад'ютора, або через протосинкела чи синкела, або через іншого пресвітера згідно з канонічним правом».

Перший параграф цього канону укладений на основі *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. *can.* 409, § 1) [див. 18, р. 79], а також на основі напрацювань Замойського синоду 1720 року (Титулу VI «Єпископи»), Львівського синоду 1891 року (Титул VII) та інших синодів східних помісних Церков *sui iuris*.

Замойський синод зобов'язав здійснювати пастирські відвідування особисто чи через спеціального делегата кожні два роки [див. 12, с. 211]. Львівський синод продовжив термін візитації до п'яти років, з огляду на велику територію та нечисленність єпископів (на той час було лише три єпископи). Через це протопресвітер мав відвідувати щороку підлеглі йому парохії та складати письмовий звіт місцевому ієрарху. Львівський синод 1891 р. постановив:

«Що стосується канонічного відвідування єпархії: цей Синод має намір змінити це, що приписує Замойський синод, щоб єпископ особисто або через візитаторів, які повинні спеціально бути ним номіновані, щороку робив відвідини, або задля розлогості території, по крайній мірі що два роки, щоб: через просторість наших єпархій канонічне відвідування відбувалося що п'ять років єпископом або іншими. Синод це дозволяє, вважаючи тим більше, що єпископи вже через своїх деканів, немов через своїх заступників, відвідують цілу єпархію, тобто через окружні візити, що відбуваються принаймні раз на рік у кожній парохії. Єпископи повинні наказати, щоб звіт такого окружного відвідування повинен відразу їм передатися через декана і, не зволікаючи, повинні зобов'язати себе оминати всілякі надужиття, якщо такі мали місце» [див. 17, с. 196; 31, с. 175].

Отож, зі всього вищесказаного можна зробити такий висновок:

1. Єпархію треба візитувати щорічно або частково, однак так, щоб принаймні раз на п'ять років звітувати повністю.
2. Єпископ може доручити особистий обов'язок візитованню іншим: єпископському помічнику, протосинкелю, синкелю чи делегованому священику – лише у випадку законної перешкоди.
3. Єпископ має право вибору помічників із клиру на свій розсуд, для допомоги своїй канонічній візитації, без права користування привілеями при виборі чи порушенні звичаїв, що суперечать праву Церкви [див. 43, с. 221].

Візитації повинні відбуватись якнайшвидше, без зайвих затримок. Єпископа має супроводжувати обмежене коло осіб, і він покликаний показувати приклад тверезості, стриманості, скромності, покори, мусить їсти в міру і просто. Не може приймати нічого більше від потреби, жодної добровільної пожертви. Якщо ж це зробить, зобов'язаний віддати вдвічі більше впродовж того ж місяця, під карою заборони виконання єпископських обов'язків у разі неповернення отриманого дарунку [див. 12, с. 215].

2.2. Об'єкт і предмет візитації

Кан. 205, § 2: Канонічній візитації єпархіяльного Єпископа підлягають особи, католицькі інститути, речі і святі місця, які знаходяться в межах єпархії.

Цей параграф також базується на основі *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. *cap.* 410, § 1) [див. 18, р. 80], а також на основі напрацювань Замойського синоду 1720 року (Титулу VI «Єпископи»).

Отож, об'єктом або предметом канонічної візитації можуть бути:

1. Особи:
 - фізичні: священики, монахи чи монахині, семінаристи;
 - юридичні: парафії, добротинні та релігійні установи і т. п.;
2. Католицькі інститути: школи, семінарії, університети, монастирі і згуртування єпархіяльного права;
3. Речі: ризи, богослужбовий посуд, мощі, ікони, архів парафії, парафіяльні книги (охрещених, одружень, померлих та ін.), бібліотека і т. п.;
4. Святі місця: церкви, кладовища, каплиці.

Як зазначає митрополит Андрей Шептицький у своєму пастирському посланні до духовенства «О канонічній візитації»: «Візитація, як звісно, починається від візитовання святих Дарів. Ця установа має велике значення. Справді святі Дари і честь, котру їм віддаємо, – це суть усього нашого християнського життя. Спасіння йде від Ісуса Христа, котрий під видом хліба і вина є присутній серед нас» [див. 79, с. 425].

Для прикладу наведемо один яскравий випадок із життя відомого богослова кінця XVII – початку XVIII стт. св. Дмитрія (Туптала), Архієпископа Ростовського, автора знаменитого чотиритомника «Життя святих». У своєму «Повчанні до ієреїв» він показав приклад крайнього невігластва тогочасного духовенства. З-поміж іншого автор зазначив таке: «Богу, – каже, – в багатьох церквах творене непошанування – пречистим і Животворящим таїнством Христовим. Тримають-бо таку велику святиню на неналежному місці, десь у кутку, а іноді в домі без будь-якого пошанування і в посуді нечистому і почорненому. А що гірше, що не тільки не знають назви їхньої чесної, не називають пречистими таїнствами, тобто Тілом Христовим, а чимось простим, більше того, називають безчесною назвою, тобто іменують словом «запас». Трапилося нам у цьому 1702 році в місті Ярославлі по дорозі зайти в одному селі в церкву, і там, за звичайним молінням, я, смиренний, хотів за звичаєм пошанувати пречесні Христові таїнства і віддати їм поклін. Коли ж спитав тамтешнього попа, де вони, животворящі Христові таїнства, піп не зрозумів мого слова, а мовчав, як немислений. Коли я сказав: «Де Тіло Христове?», піп і цього слова не міг збагнути. Коли ж один із досвідчених ієреїв, що зі мною були, сказав йому: «Де запас?», – тоді він узяв з кутка посудину вельми бридку і показав бережену оту в нехлюйстві таку велику святиню – на неї-бо ангели дивляться зі страхом. І я попечалився про те серцем немало: ось у якому непошануванні бережеться Тіло Христове, ось як навіть імені ієреї не відають чесного, належного пречесним таїнствам. Подивуйся про те, небо, і кінці землі жажніться! О прокляті ієреї, що самі Христа-Бога в пречесних і животворящих його таїнствах суцього не знаєте, віри ж і любові до нього не маєте і належного йому не віддаєте пошанування! Та як же простих людей істинному богознанню навчите? Горе вам, вожді сліпії, що сліпців водите! Через це владою, від Бога нам наданою, повеліваємо і Страшним судом Божим забороняємо, щоб ієреї конечно найретельнішим божественним пошануванням і поклонінням вшановували пречесні Христові таїнства, коли є Тіло Христове, простіше сказати: святий Агнець сушений, на весь рік, заради хворих, бережений» [див. 53, с. 19].

Спархіяльний єпископ має дуже точний перелік того, що треба відвідати, а також зобов'язання, які мусить виконати під час своїх пастирських візитацій [див. 31, с. 176].

Щодо візитації парафій, то у кан. 296, § 4 зазначено: «Кожна парафія повинна мати свій архів, в якому слід зберігати парафіяльні книги разом з листами Ієрархів та іншими документами, зберігання яких є потрібним і корисним. Спархіяльний Єпископ або його уповноважений повинен при нагоді візитації або в інший відповідний час усе переглянути, а парох має дбати про те, щоб нічого не потрапило до чужих рук».

Четвертий параграф цього канону посилається на відоме вже нам *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. can. 511, § 5) [див. 18, р. 117].

Як наголошує Замоїський синод, єпархіяльний єпископ повинен відвідати всі церкви чи каплиці, які в будь-який спосіб дбають про спасіння душ, всі адміністрації добродійних установ і лікарні [див. 12, с. 213].

Під час відвідування єпископ повинен дотримуватися вказівок Замоїського синоду щодо способу проведення візитації. Крім того, мусить детально розпитати про майно церкви та занести зібрану інформацію в спеціальну візитаційну книгу [там само, с. 217].

Під поняттям «візитаційна книга» або т. зв. «візитаційна документація» розуміється комплекс нормативних актів, що видавалися єпископом, його уповноваженими та духовною консисторією перед початком генеральної візитації з метою визначення характеру, завдань та способів її здійснення. До візитаційної

документації, як правило, входили: пастирський лист єпископа до духовенства та вірних єпархії, у якому він визначав територію й час здійснення візитації; звернення єпископа до духовенства та вірних того деканату, який мав бути в найближчий час візитований; номінаційна грамота єпископа для генерального візитатора, де окреслювалися повноваження для членів єпископської комісії; візитаційна інструкція, квестіонар або формуляр, що укладалися у канцелярії єпископа або особисто візитаторами; звернення генерального візитатора до духовенства та вірних єпархії про початок візитації, де він описував свої повноваження та завдання, а також протоколи візитацій, підсумковий акт канонічного огляду церкви – Реформаційний декрет і письмовий звіт чи реляція (або щоденник) про візитаційну подорож владики [див. 50, с. 90].

Що стосується монахів, то місцевий єпископ зобов'язаний відвідати чоловічі монастирі, якщо вони не є в згромадженні папського або патріаршого права, та всі жіночі монастирі. Може відвідувати всі не єпархіяльні монастирі в тому разі, якщо цей обов'язок не виконано компетентним візитатором за шість місяців після попередження єпископа [див. 12, с. 213].

Цю настанову Замоїського синоду продовжує Кодекс у кан. 205, § 3, посилаючись на вже неодноразово згадуване *motu proprio* Пія XII *Cleri sanctitati* (пор. *can.* 410, § 2) [див. 18, р. 80]: «Членів чернечих інститутів і товариств спільного життя на подобу чернечих папського або патріаршого права та їх доми єпархіяльний Єпископ може візитувати лише у випадках, чітко встановлених законом».

Надалі щодо візитації монастирів єпархіяльним єпископом закон говорить наступне у кан. 414, § 1: «Що стосується монастирів і Згромаджень єпархіяльного права, до єпархіяльного Єпископа належить візитувати монастирі, також залежні, і всі доми Згромаджень на своїй території, скільки разів виконує там канонічну візитацію або скільки разів, на його думку, радять це справді особливі підстави».

Цей канон посилається на *motu proprio* Пія XII *Postquam Apostolicis Litteris* (пор. *can.* 44, § 1), *m. p.* *Cleri sanctitati* (пор. *can.* 410, § 1), а також на Титул VI Замоїського синоду й інші синоди помісних Церков *sui iuris*.

Наступний кан. 415, § 2 продовжує: «Єпархіяльний Єпископ має право й обов'язок візитувати поодинокі монастирі і доми Чинів чи Згромаджень на його території у цих справах, скільки разів виконує там канонічну візитацію або скільки разів, на його думку, вимагають такого рішення поважні причини».

Якщо вищий настоятель не провів візитації у чернечих домах упродовж п'яти років, ця унікальна східна норма (пор. СІС, кан 628, § 2) встановлює, що місцевий ієрарх повинен візитувати чернечі доми (навіть патріаршого і папського права), попередивши вищого настоятеля, який не зумів звіститувати їх [див. 47, с. 292]. Про це зазначено у кан. 420, § 3: «Місцевий Ієрарх повинен візитувати всі чернечі доми, якщо вищий Настоятель, до якого за законом належить візитація, протягом п'яти років їх не візитовав і всупереч нагадуванню місцевого Ієрарха занедбав їх візитувати».

Параграф третій цього канону базується на *motu proprio* Пія XII *Postquam Apostolicis Litteris* (пор. *can.* 44, § 3) [див. 18, р. 160].

Розглянемо також відповідні норми східного права щодо візитації єпархіяльним єпископом місцевих католицьких шкіл. Єпископ має право перевіряти, особисто чи через уповноваженого фахівця, усі католицькі школи у своїй єпархії, навіть ті, якими керують інститути посвяченого життя папського і патріаршого права, якщо тільки вони не застережені за їхніми учнями, і зі збереженням автономії ченців в управлінні внутрішніми справами своїх шкіл. Ця перевірка передбачає право нагляду і охоплює такі питання, тести і посібники, що використовуються для катехизи чи навчання католицької релігії, єпархіяльні

іспити з католицької науки, віра і звичаї католицького штату і т. д. Але єпископ не повинен наглядати за внутрішніми катехитичними іспитами, належно поважаючи згадану вище автономію [47, с. 396]. Про це говорить кан. 638, § 1: «Єпархіяльний Єпископ має право візитувати всі католицькі школи у своїй єпархії, за винятком шкіл, які відкриті виключно для власних вихованців інституту посвяченого життя папського або патріяршого права, із збереженням повної автономії інститутів посвяченого життя щодо керівництва власними школами».

Кан. 638, § 2: Там, де є більше єпархіяльних Єпископів, право канонічної візитації належить тому, хто заснував або затвердив школу, хіба що застережено інакше в статутах фундації або в спеціальній угоді, укладеній між ними.

Цей канон укладений на основі XXII сесії Тридентійського собору 1545–1563 рр., а також Декрету II Ватиканського *Christus Dominus* [див. 4, п 35] і *motu proprio* папи Павла VI *Ecclesiae sanctae* (пор. I, 39) [див. 18, р. 231].

Насамкінець розглянемо одну цікаву прерогативу церковного права, що стосується правового обґрунтування поняття «давності». Давність – це юридичний інститут, який Церква перейняла в основному з цивільного права, норми якого, як правило, правочинні в міру їхньої канонізації [див. 47, с. 689]. Не тільки цивільне право, але й канонічне право виключає певні права із набуття або обов'язків зі звільнення на підставі давності [див. 46, с. 568], в тому числі і права на візитації, про що зазначено в кан. 1542: «Не підлягає давності право візитації й обов'язок послуху так, щоб особи в Церкві не могли бути візитованими жодною церковною владою і не підлягали вже жодній владі».

Цей канон посилається на *motu proprio* Пія XII *Postquam Apostolicis Litteris* (пор. *cap. 17*) [див. 18, р. 504].

Канонічна візитація – це не бюрократичні допити, як висловився папа Павло VI. Це акт апостольський, це пастирське служіння, оживлене любов'ю. Тому канонічну візитацію слід проводити пильно і дискретно, оминаючи невинуваті витрати, які можуть бути тягарем для окремих осіб чи інституцій. Корисні вказівки для проведення канонічних візитацій єпархіяльного єпископа подано в «*Direttorio Pastorale*» (пор. П. 166-170) [див. 43, с. 222].

Висновки

Дана праця характеризує пастирське служіння єпархіяльного єпископа, особливо в ділянці канонічної візитації, що є необхідною передумовою успішності його душпастирського служіння. Адже завдяки канонічній візитації єпископ сам особисто або через уповноважену особу має нагоду перевірити стан усіх єпархіяльних структур і осіб, відповідальних за них. Канонічна візитація не може обмежуватись банальною перевіркою або поверховим оглядом. Так звані «відвідування» покликані достеменно проаналізувати не лише матеріальне становище, а більше того – духовний стан, наприклад, парохії, що є структурною одиницею єпархії. Те духовне становище, найперше, показує плоди праці єпископа і його священників, які завжди діють в його імені. Тому, власне, завдяки візитації єпископ має можливість зреалізувати себе не лише як суддю, а й як пастиря, що живе життям своєї пастви. Щоб візитація принесла добрі плоди, єпископ повинен навчати власним прикладом, провадити впевнено і судити справедливо, в повноті сповнюючи потрійне завдання як вчителя, пастиря і судді.

У першій частині аналізуються всі аспекти душпастирського уряду єпархіяльного єпископа згідно з вимогами чинного законодавства Церкви, репрезентованого у Кодексі Канонів Східних Церков. З'ясувавши владну юрисдикцію єпископа, що характеризується потрійною владою (законодавчою, виконавчою і судовою), можна зробити висновок, що єпископ стосовно своєї

пастви наділений повнотою духовної влади. Його пастирське служіння є немовби місією Церкви, покладеною на плечі владики, що зобов'язаний повсякчас опікуватися своєю громадою, яка є маленькою Церквою у всецерковній спільноті.

Отож, канонічна візитація – це не лише допити для отримання звіту, але сповнене батьківською любов'ю служіння своїм дітям, що потребують не лише настанов, але радше доброго прикладу.

Від того, як єпископ працює зі своїми священиками і вірними, залежить результат канонічної візитації.

У другій частині не лише ідентифікується особа візитатора, що представлена єпископом або уповноваженою особою від його імені, а й диференціюються різновиди об'єктів і предметів канонічної візитації згідно з вимогами ККСЦ. Об'єкти можуть бути особами фізичними або юридичними, предмети різняться відповідно до богослужбового чи церковного вжитку. Також до об'єктів належать католицькі інститути та святі місця, які не можуть стояти осторонь візитації.

Список використаних джерел

1. Благовісник Верховного Архієпископа Української Греко-Католицької Церкви Блаженнішого Любомира Кардинала Гузара. – № 1. – Львів, 2001.
2. Декларація про християнське виховання (*Gravissimum educationis* – «Вагомість виховання») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
3. Декрет про засоби соціальної комунікації (*Inter mirifica* – «З-поміж дивовиж») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
4. Декрет про пастирський уряд єпископів у Церкві (*Christus Dominus* – «Христос Господь») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
5. Декрет про служіння і життя пресвітерів (*Presbyterorum ordinis* – «Пресвітерського чину») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
6. Декрет про Східні Католицькі Церкви (*Orientalium Ecclesiarum* – «Східних Церков») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
7. Догматична Конституція про Церкву (*Lumen gentium* – «Світло народів») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
8. Додаток до чинностей и рішень Руського Провінціального Собора в Галичині. – Львовь, 1897.
9. Катехизм Католицької Церкви // Синод Української Греко-Католицької Церкви. – Жовква: Місіонар, 2002.
10. Кодекс Канонів Східних Церков / Пер. з лат. Й. Кобів. – Львів: Вид-во ОО. Василян, 1995.
11. Конституція про Святу Літургію (*Sacrosanctum Concilium* – «Священний Собор») // Документи Другого Ватиканського Собору. – Львів: Свічадо, 1996.
12. Провінційний Синод у Замості 1720 р. Б. // Постанови / Пер. з лат. мови о. І. Козовик. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2006.
13. Рішення і постанови Синодів Єпископів Української Греко-Католицької Церкви 1989-1997 років. – Львів: Видання «Благовісника», 1998.
14. Святе Письмо Старого та Нового Завіту. Вид-во оо. Василян. – 2005.
15. Собори Львівської єпархії XVI–XVIII століть / Упоряд. та істор. нарис І. Скочиляс. – Львів: Вид-во УКУ, 2006.
16. Церква і душпастирство: Документи і матеріали. – Т. III. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2000.

17. Чинности и рішення руского провінціяльного Собора в Галичині. – Львів, 1896.
18. Codex Canonum Ecclesiarum Orientalium. Fontium Anotatione Auctus. – Libreria Editrice Vaticana, 1995.
19. Бачинський О. Право Церковне. – Львів: Бібліотека богословська, 1900. – 766 с.
20. Бендик М. Помісність Української Греко-Католицької Церкви та її бачення патріархом Йосифом Сліпим. – Львів: Свічадо, 1996. – 54 с.
21. Блажейовський Д. Берестейська ре-унія та українська історична доля і недоля. – Львів: Каменяр, 1995. – 646 с.
22. Блажейовський Д. Ієрархія Київської Церкви. – Львів: Каменяр, 1996. – 567 с.
23. Будуйкевич Я. Душпастирство / Українське душпастирство на порозі ХХІ століття. – Івано-Франківськ: Нова Зоря, 2002. – 272 с.
24. Великий А. З літопису християнської України. – Кн. VI. – Львів: Місіонар, 2000. – 288 с.
25. Великий А. З літопису християнської України. – Т. VIII. – Рим: Вид-во ОО. Василян, 1976. – 275 с.
26. Великий А. З літопису християнської України. – Т. IX. – Рим: Вид-во ОО. Василян, 1977. – 304 с.
27. Гриневич В. Минуле залишити Богові. Унія та уніатизм в екуменічній перспективі / Пер. з польськ. О. Дудич. – Львів: Свічадо, 1998. – 168 с.
28. Гудзяк Б. Криза і реформа: Київська митрополія, Царгородський патріархат і генеза Берестейської Унії / Пер. з англ. М. Габлевич, за ред. О. Турія. – Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2000. – 426 с.
29. Гуцуляк Л. Божественна Літургія Йоана Золотоустого в Київській митрополії після унії з Римом (період 1596–1839 рр.) / Пер. з англ. А. Маслюх. – Львів: Свічадо, 2003. – 432 с.
30. Джероза Л. Церковне право / Пер. з нім. Н. Щиглевської. – Львів: Свічадо, 2001. – 336 с.
31. Димид М. Єпископ Київської Церкви. – Львів, 2000. – 243 с.
32. Димид М. Херсонеське таїнство свободи. – Львів: Свічадо, 2007. – 320 с.
33. Ерде П. Церковне конституційне право / Пер. з угор. П. Геркелі. – Львів: Свічадо, 1998. – 156 с.
34. Жужек І. Аналітичний покажчик Кодексу Канонів Східних Церков / Пер. з лат. Й. Кобів. – Рим–Львів: Видавництво оо. Василян, 1994. – 301 с.
35. Ісіченко І. Історія Христової Церкви в Україні. – Харків: Акта, 2003. – 471 с.
36. Каськів О. Історично-юридичний розвиток партикулярного права Української Греко-Католицької Церкви у світлі Кодексу Канонів Східних Церков // (витяг з докторської дисертації). – Рим, 2000. – 99 с.
37. Коргунік А. Джерела українського партикулярного права в ККСЦ: Замойський 1720 р. та Львівський 1891 р. синоди // (докторська дисертація). – Рим, 2002. – 251 с.
38. Королевський К. Рим і обрядово-літургічні дискусії у Патріаршій Київській Вселенській Церкві між двома світовими війнами. – Львів, 2002. – 288 с.
39. Кунцлер М. Літургія Церкви. – Львів: Свічадо, 2001. – 487 с.
40. Ленцик В. Визначні постаті української Церкви: митрополит Андрей Шептицький і патріарх Йосиф Сліпий. – Львів: Свічадо, 2001. – 606 с.
41. Лужницький Г. Українська Церква між Сходом і Заходом: Нарис історії Української Церкви. – Львів: Свічадо, 2008. – 640 с.
42. Мончак І. Самоуправна Київська Церква. – Львів: Свічадо, 1994. – 173 с.
43. Мудрий С. Короткий коментар канонів Східного Церковного права. – Івано-Франківськ: Вид-во ІФТА, 2002. – 581 с.

44. Мудрий С. Нарис Історії Церкви в Україні. – Івано-Франківськ: Вид-во ІФТКДІ, 1999. – 526 с.
45. Новаковський П. Літургійна проблематика в міжконфесійній полеміці після Берестейської унії (1596–1720). – Львів: Свічадо, 2005. – 252 с.
46. Поспішл В. Східне Католицьке Церковне право. – Львів: Свічадо, 2006. – 614 с.
47. Путівник по Східному Кодексу: Коментар до Кодексу Канонів Східних Церков / За ред. Дж. Недунгатта. – Т. 1 / Пер. з англ. О. Гладкий. – Львів: Свічадо, 2008. – 792 с.
48. Сапеляк А. Київська Церква на слов'янському сході. – Буенос-Айрес – Львів, 2002. – 263 с.
49. Сенік С. Латинізація в Українській Католицькій Церкві. – Люблін, 1990. – 236 с.
50. Сковчиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії 1596–1720 років. – Т. 1. – Львів: Вид-во УКУ, 2002. – 425 с.
51. Сковчиляс І. Генеральні візитації Київської унійної митрополії XVII–XVIII століть: Львівсько-Галицько-Кам'янецька єпархія. – Т. 2: Протоколи генеральних візитацій. – Львів: Вид-во УКУ, 2004. – 512 с.
52. Тимошенко Л. З історії уніатської церкви на Київщині (XVI–XIX). – К.: 1997. – 273 с.
53. Туптало Д. Життя святих (Четві Мінеї). Книга I: Вересень / Пер. з ц.-сл. В. Шевчук. – Львів: Свічадо, 2008. – 464 с.
54. Федорів Ю. Замойський Синод 1720 р. – Рим, 1972. – 71 с.
55. Федорів Ю. Історія Церкви в Україні. – Торонто, 1990. – 362 с.
56. Федорів Ю. Організаційна структура української Церкви. – Торонто, 1990. – 210 с.
57. Шафран Р. Синоди Києво-Галицької митрополії 1596–1991 років: Організаційно-душпастирський аспект. – Львів: Свічадо, 2008. – 296 с.
58. Шевченко І. Україна між Сходом і Заходом. Нариси з історії культури до початку XVIII століття / Авториз. пер. з англ. М. Габлевич, за ред. А. Ясіновського. – Львів: Інститут Історії Церкви ЛБА, 2001. – 250 с., 5 карт.
59. Джероза Л. Каноническое право в Католической Церкви. – М.: Христианская Россия, 1996. – 379 с.
60. Коялович М. История воссоединения западнорусских униатов старых времен (до 1800 г.). – Минск, 1999. – 292 с.
61. Подскальский Г. Христианство и богословская литература в Киевской Руси (988–1237 гг.). – Санкт-Петербург, 1996. – 467 с.
62. Юркович И. Каноническое право о Народе Божиим и о браке / Пер. и ред. А. Коваль. – М.: Истина и жизнь, 2000. – 624 с.
63. Цыпин В. Каноническое Право. – М.: Изд-во Сретенского Монастыря, 2009. – 864 с.
64. Favale A. Il Ministero Presbiterale. – Las-Roma, 1989. – 369 p.
65. Pinto P.V. Comento al Codice del Canoni delle Chiese Orientali // Libreria Editrice Vaticana. – Citta del Vanicano, 2001. – 1342 p.
66. Kołbuk W. Kościoły wschodnie na ziemiach dawnej Rzeczypospolitej 1772–1914. – Lublin, 1992. – 354 s.
67. Janocha M. Українські і Білоруські ікони св'ятецькі в давній Rzeczy Pospolitej. – Warszawa, 2001. – 216 s.
68. Довбищенко М. Уніатська Церква на Волині кінця XVI – першої половини XVII ст. (регіональний, соціальний та духовний аспекти) // Пам'ятки. Архів Української Церкви. – К., 2001. – Т. 3. – С. 16-54.

69. Онищук І. Замоїський Синод – латинізація чи порятунок Київської Церкви? // Науковий вісник Івано-Франківської теологічної академії УГКЦ «Добрий Пастир». Теологія: Щорічний збірник наукових праць. – Івано-Франківськ: Вид-во Івано-Франківської теологічної академії, 2009. – № 2. – С. 50-77.
70. Підручний П. Василіанський Чин від Берестейського З'єднання (1596) до 1743 року // *Analecta OSBM. – Romae. – 1988. – Vol. XIII (XIX). – Fasc. 1-4. – P. 112-141.*
71. Сабо П. Східне церковне право та дисциплінарний порядок Східних Католицьких Церков // *Сопричастя. – 2000. – № 4. – С. 23-52.*
72. Сенік С. Берестейська унія і світське духовенство: наслідки унії у перших десятиліттях // *Берестейська унія та внутрішнє життя Церкви в XVII столітті. Матеріали Четвертих «Берестейських читань» (Львів–Луцьк–Київ, 2-6 жовтня 1995 р.) / Ред. Б. Гудзяк, співред. О. Турій. – Львів, 1997. – С. 35-68.*
73. Сенік С. Українська Церква в XVII столітті // *Ковчег. – Львів. – 1993. – Ч. 1. – С. 16-37.*
74. Сковчиляс І. Генеральні візитації в українсько-білоруських єпархіях Київської уніатської митрополії. 1596–1720 роки // *Записки Наукового товариства ім. Шевченка. Праці Історично-філософської секції. – Львів. – 1999. – Т. ССXXXVIII. – С. 46-94.*
75. Сковчиляс І. Програма реформ у Львівській єпархії в післязамоїський період // *Ковчег. Науковий збірник із церковної історії. – Львів, 2000. – С. 350-367.*
76. Сковчиляс І. Протоколи генеральних візитацій церков Київської уніатської митрополії XVIII століття (на прикладі недатованої єпископської ревізії Щирецького намісництва) // *Записки НТШ. Праці Історично-філософської секції. – Львів. – 1999. – Т. ССXXXVIII. – С. 496-512.*
77. Шептицький А. Пастирське послання Єпископа Андрея до духовенства та вірних Станіславівської єпархії «Християнська родина» // *Пастирські послання 1899–1914 рр. – Т. 1. – Львів: Артос, 2007. – С. 53-72.*
78. Шептицький А. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства «О достоїнстві і обов'язках священства» // *Пастирські послання 1899–1914 рр. – Т. 1. – Львів: Артос, 2007. – С. 161-174.*
79. Шептицький А. Пастирське послання Митрополита Андрея до духовенства «О канонічній візитації» // *Пастирські послання 1899–1914 рр. – Т. 1. – Львів: Артос, 2007. – С. 411-429.*